

MEMLÛK SARAY VE GARNİZONLARINDA EDEBÎ FAALİYETLER*

Barbara FLEMING

Çev. Çengiz TOMAR**

Memlûkler döneminde oluşturulan ve ilgi gören Arapça literatürün sosyal veçhesini inceleyen her araştırmacı hem Kahire sokak ve kahvehanelerini¹ hem de dört mezhep kadılarının konakları², fakih ve şeyhlerin yaşadığı medrese ve hankâhlar³ ile memlûklerin yaşadıkları mekânları⁴ dikkate almak zorundadır. Memlûk emirlerinin konaklarındaki davetlerin ihtişamı, kadılarinkinde olduğu gibi, bunların sahiplerinin zenginliği, rütbeleri ve eğitimleriyle yakından alâkalıdır. Eğer bir gün Memlûk sultanlarının ve yüksek dereceli emirlerin kitap koleksiyonları ve faaliyetleri bir bütün olarak incelenirse, sultanların sarayları ile rütbeleri ve gelirleri yüksek olan emirlerin konaklarında edebiyatın en geniş manada takdir edildiği görülecektir.

*“Literary activities in Mamluk Halls and Barracks”, *Studies in Memory of Gaston Wiet*, (ed. Myriam Rosen-Ayalon), Jerusalem 1977, s. 249-260.

** Arş. Gör., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/
cengiztomar@hotmail.com

¹ İrfan Shahid, “Arabic Literature”, *The Cambridge History of Islam*, Cambridge 1970, II, 667.

² Kızkardeşi Hanefî kadî'l-kudat'ı ile evli olan İbn Tagriberdi, böyle bir köşkte yetişmişti. Kadıların köşkleri için bkz. A. Schimmel, “Kalif und Kadi im spätmittelalterlichen Ägypten”, *Die Welt des Islams*, XXV (1942), s. 111.

³ Burada resmî çalışmaların üst kısımlarına kadılar tarafından aşk şiirleri ve hicivler yazılmaktaydı. Kitap toplama gözde bir uğraştı (A. Schimmel, ‘Kalif und Kadi, s. 66-67, 98-99). Kâtibu's-sır, devâdar ve muhtesib tarafından düzenlenen ve musiki icra edilen tantanalı davetler bilinmektedir (a.g.e., s. 76, 98, 108). Burada Ömer b. el-Ferid'in sünnî olup olmadığı üzerine bir tartışmadan ilhamını alan bir şiir zikredilmektedir.

⁴ Bu mekânların ihtişamı üzerine bkz. W. Popper, *Egypt and Syria under the Circassians Sultans 1382-1462 A.D. Systematic Notes to Ibn Taghrî Birdî's Chronicles of Egypt*, Berkeley-Los Angeles 1955, s. 5; U. Haarmann, “Altun Han und Çingiz Han bei den Ägyptischen Mamluken”, *Der Islam*, 51 (1974), s. 5-7. Memlûklerin ilk döneminden itibaren bu tür mekânları zikreder.

Evlâdü'n-nâs'ın (Memlûklerin çocukları ve torunları CT) memlûk sınıfı ile Mısır'ın mahallî kültürü arasındaki aracı rolünün önemi daha önce vurgulanmıştı.⁵ Büyük Memlûk emirlerinin (ümerâü'l-kebîr CT) çocukları babalarının evlerinde yetiştirilir; okuma ve yazmayı yerli *küttab* (kâtipler CT) ve yabancılar olarak nitelenen âlimlerden öğrenirlerdi ki, aşağıda anlatılacağı gibi Türk ülkelerinden gelen bu âlimler burada istihdam edilmişlerdi. Bunların mahallî literatür ile bağlantılarına gelince, arkadaşları arasında çağdaşı pek çok Arap müellifi⁶ sayan İbnü'd-Devâdârî'nin durumu, bir istisna olmasa gerektir.

Biyografik malzemeyi incelerken, her örnek İslâm hükümdarının yapması gereken vazifelerle ilgili olarak kaydedilen vasıflarla, daha şahsî nitelikteki özellikler arasına bir çizgi çekmek faydalı olabilir. Peygamberin torunlarına ve İslâm âlimlerine gösterilen saygılı bir tutum ve *Kur'ân* tilâvet edilirken Allâh'ın kelâmı karşısındaki ihtiram ve tevazu bunlardan birincisine; musikî, eğlence ve mizaa karşı gösterilen tutum ise ikincisine örnektir.

Yüksek rütbeli bir Memlûk emiri veya sultan, şayet hoşuna giderse, pek çok müzisyen istihdam edebilir (veya Sultan el-Müeyyed Şeyh'in yaptığı gibi semâ törenlerine katılabilir). Sultan Çakmak bu tür eğlenceleri şiddetle reddettiğinden onun zamanında şarkıcı ve müzisyenlerin şansları pek yaver gitmediyse de, oğlu Muhammed sufilerin törenlerinden sonra icra edilen musikiye pek düşküdü. Bunu, müzik ve eğlenceye çok meraklı olan Sultan Kansu Gavri'de de görüyoruz. Onun saray müzisyeni ve nedimi bilinmektedir.⁷ Her aklı başında hükümdar meşhur hocalardan ders alıp, âlimleri saraylarına davet ederken, sultanın iltifatına mazhar olan bu ziyaretçilerin itibarı bir dereceye kadar sultanın eğitimine ve özel ilgi alanlarına bağlıydı. Örneğin Sultan Çakmak'ın, fikhî problemlere olan ilgisi ve bunları hafızasında tutmaktaki mahareti kaydedilmiştir. Ancak

⁵ D. Ayalon, "The Muslim City and the Mamluk Military Aristocracy", *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, II/14, Jerusalem 1967, s. 327 vd.; U. Haarmann, 'Altun Han', s. 9.

⁶ Bunlardan biri göz doktoru ve gölge oyunu yazarı İbn Danyal'dı (ö. 1310) (U. Haarmann, "Altun Han", s. 16). İbnü'd-Devâdârî ile arkadaş olması muhtemel üç Arap şairinin adları da kendisi tarafından zikredilir (İbn Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve ve câmi'u'l-ğurer*, (nşr. U. Haarmann), Friburg-Kahire 1971, s. 20).

⁷ B. Fleming, 'Şerif, Sultan Gavri und die "Perser"', *Der Islam*, 45 (1969), s. 82 vd.

Çakmak'ın yetenekli ve iyi eğitilmiş oğlu Nasıreddin Muhammed'in, babasının sarayına en seçkin ziyaretçileri çekmiş olması dikkate şayandır.⁸

Memlûkler döneminde, katılımcıların adlarının ve tartışılan konuların kaydedildiği sultanların resmî ilim meclisleriyle ilgili en son kayıtların, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hüseyinî'nin *Nefâisü'l-mecâlisi's-Sultâniyye'si*⁹ ile *el-Kevkebü'd-dürrî fi mesâilil-Gavri*¹⁰ adlı Arapça eserlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu meclislere bizzat katılanlar tarafından telif edilen bu çalışmalar, daha ayrıntılı incelemeler için oldukça ümit vericidirler.

Günümüze ulaşan kitaplara –şahıslara ithaf edilmiş istinsahlar ve kişisel kullanım için çoğaltılan el yazmalar- şöyle bir gözetildiğinde bir memlûkün yetiştirilmesinde ve eğitilmiş bir memlûkün okuma listesinde Arapçanın ağırlığı dikkati çeker. Yönetim sınıfının ana dili olan Türkçe kitapların oranı, bazı el yazmalarının kaybolduğu kabul edilse dahi, çok fazla değildir. Genel iş yazışmalarında, edebiyatın pek çok dalında ve hatta Türk-Moğol geleneğiyle ilgili konularda¹¹ dahi ağırlıklı olarak Arapça kullanıldı. Memlûk devlet erkânının carî konuşma dili, Türkçe,¹² özellikle Suriye'de¹³ idarî görev almak isteyenler için zarurî olmakla birlikte,¹⁴ yazı dili olarak ikinci plandaydı ve başlıca memlûk sınıfının eğitimi ve hoşça vakit geçirmesi için kullanıldı. Esasında bu durum da zamanla değişti. Memlûklerin ilk döneminde kullanılan Kıpçak-Harezmi lehçesi, tedrici

⁸ İbn Tagrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhira fi-mülûkî Mısır ve'l-Kahira*, (ed. W. Popper), Berkley, 1936, VIII, 291; es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni's-tâsi'*, Kahire 1354/1935-36, VII, 211; A. Schimmel, "Kalif und Kadî", s. 69.

⁹ Abdülvehhâb 'Azzâm'ın (Kahire 1941) nadir bulunan neşrine ulaşamadım (F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1966, III, 207, nr. 5285) M. Avad'ın 1938 yılı gibi erken bir dönemde işaret ettiği "Sultan al-Gawri. His Place in Literature and Learning (Three Books Written under His Patronage)", *Actes du XXe Congrès International des Orientalistes Bruxelles 1938*, Louvain 1940, s. 321) bir nüshasını (III. Ahmed, nr. 2860) kaydeder.

¹⁰ Birinci kısım, yine İstanbul'da (III. Ahmed, nr. 1377), ayrıca M. Avad tarafından tanımlanmıştı (*a.g.m.*, s. 322. Ayrıca bkz. Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, nr. 5184.

¹¹ M. Fuat Köprülü'nün Faruk Sümer tarafından devam ettirilen öncü çalışmalarından sonra U. Haarmann İbnü'd-Devâdârî'nin eserinde Türk, Kürt ve Moğol folklor ve etnografyasına dair birinci elden malzemeyi aydınlatıcı bir şekilde inceleyen ilk araştırmacıdır ('Altun Han', s. 9-31).

¹² W. Popper, *a.g.e.*, (yukarıda dipnot 4), s. 5.

¹³ Suriye'de Türkçenin uzun tarihine bir giriş için bkz. T. Halasi-Kun, 'The Ottoman Elements in the Syrian Dialects', *Archivum Ottomanicum*, I, (1969), s. 16-21.

¹⁴ İbn Tagrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhira*, (ed. W. Popper), VII, 361.

olarak Türk Anadolu'nun linguistik, edebî ve entelektüel tesirinin artması sonucunda, (Araplar tarafından telif edilen sözlüklerde Türkmen Türkçesi olarak adlandırılan) Oğuz Türkçesiyle yer değiştirdi.

Memlûklerin ilk dönemindeki uygulamanın bir devamı olarak Çerkez Memlûk mahfillerinde kadılar ve kâtipler çoğunlukla Türk menşeliydi. Bunlar Memlûk hâkimiyeti altında bulunan Amid veya Irak ve Anadolu'dan göç etmişlerdi. XV. yy. sonlarına doğru Şî Safevîlerin zuhûru sonucunda Azerbaycan'dan pek çok Türk ve İranlı göç etmişti. Genelde ilk eğitimlerini kendi ana yurtlarında alan daha ileri seviyedeki eğitimlerini yabancı medreselerde sürdürmek isteyen kadılar ve kâtipler, bu yolculuklarını hacla da birleştirerek Suriye ve Mısır'a gelirlerdi. Bunlardan pek çoğu, en azından geçici bir süre için, bölgede kalarak hem sultanlar hem de memlûk emirleri tarafından çeşitli görevlere atanırken, dindarları ise çoğunlukla hankâhlarda yerleştiler. Memlûk vekâyinâmeleri, şâyet bu bölgeye gelenler sultanın hizmetinde kalmışlarsa, emirlere ve arkadaşlarına tahsis edilen çeşitli gelirlerle nasıl desteklendiklerini anlatırlar. Bölgeye yeni gelenlerden meşhur Bedreddin el-Aynî'nin tarih ve ilgili konularda dersler vererek ve bazen de sultan için bazı eserleri Türkçeye çevirerek Barsbay'ın teveccühünü nasıl kazandığını biliyoruz.¹⁵ Tebriz'de eğitim gören ve Karakoyunluların sahib-i divânı olan Erzincanlı Yakub Şah, daha sonra Mısır'a giderek devâdâr-ı kebir Yeşbek min Mehdî'nin yardımıyla mihmandâr ve Mısır divanında dış ilişkilerle ilgili bir bölümden sorumlu olduğunu biliyoruz.¹⁶ Onun Dulkadir Türkmenleri ve diğer Türk devletlerinin tarihi üzerine yazılan Arapça bir eserin müellifi olduğunu zannediyorum.¹⁷ Şirazlı bir Türk olan ve eğitim gördüğü Herat'ta Timurlu hâkiminin hazine dairesinden sorumlu bulunan Ebubekir Hüseyin b. Pir Hacı musikî kabiliyeti sayesinde devâdâr-i kebir'in dikkatini çekmiş ve Yeşbek'in türbedarlığına atanmıştı.¹⁸ Son olarak, *Şehnâme*'nin Türkçe versiyonunu hazırlamakla görevlendirilen ve Müeyyed camisindeki sûfilerin şeyhi olarak Deyrî ailesinin¹⁹ başına getirilen Şerif Hüseyin b. Hüseyin b. Hasan zikredilir.

¹⁵ A. Schimmel, 'Some Glimpses of the Religious Life in Egypt during the later Mamluk Period', *Islamic Studies (Rawalpindi)*, 7 (1965), s. 365 vd.

¹⁶ Dav, X, 280, nr. 1104.

¹⁷ Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 475, nr. 6186=III. Ahmed, nr. 3057.

¹⁸ Dav, III, 139.

¹⁹ Bakınız benim "Şerif", s. 87.

Dervişler, Mısır ve Suriye memlûk mahfillerinde ilgili bir dinleyici topluluğu buldular. Erzen-i Rûm'dan âmâ bir Mevlevî dervişi Mustafa b. Ömer el-Darîr, buna iyi bir örnektir. O, Çerkez Memlûk döneminin başlarında Kahire'ye geldi. Bizzat kendisi tarafından itiraf edilen ilimdeki kifâyetsizliği göz ardı edilerek, dinî metinler yazmadaki kabiliyeti nedeniyle kabul gördü. O, Türkiyede günümüzde dahi revaçta olan ve pek çok el yazması bulunan, Hz. Muhammed'in Türkçe bir biyografisini Sultan Berkuk için yazdı. O, ayrıca Mısır ve Suriye'de başka Türkçe eserler de telif etti.²⁰

Memlûk saray ve konaklarında yazılan Türk şiiri ve nesri için “Saray edebiyatı”²¹ terimini kullandığımızda, burada dildeki incelik ve batınî manadan ziyade lafzî mana kastedilmektedir. Memlûk kütüphanelerinden günümüze ulaşan Türkçe (ve Arapça) dinî şiirlerin tipik örnekleri, meselâ Sultan Kayıtbay için istinsah edilen *Kitabü'd-da'vât* (Revan 1727, aşağıda zikredilecek) ve Sultan'ın kendi şiirleri,²² açık bir şekilde sözlü derviş edebiyatından etkilenmişler, bizzat bu şiirler de meclislerde yüksek sesle okunmak üzere yazılmışlardır. Sultan Kansu Gavri'nin şahsen Osmanlı saray şiiri ile ilgilendiği, kendisi için bunları kopya ettirdiği ve bazı nazirelerle buna katkıda bulunduğu, yüksek bir Arapça ile şiir yazdığı doğrudur. Mamafih o, Şerif tarafından yazılanlar gibi derviş tarzında şiirlerden hoşlanmaktaydı.²³

Genel kullanım maksadıyla yapılan istinsahlar sadece meslekten müstensih ve hattatlar tarafından değil aynı zamanda sultan ve büyük emirlerle hemhâl olan amatör müstensihler tarafından da yapılmaktaydı. Kitap toplamak pahalı bir uğraştı ve bazen ihtirasa dönüşebilirdi. Çakmak'ın Sultanlık yıllarında ve hatta daha öncesinde değerli kitaplara makul fiyatların çok üstünde paralar ödediğini biliyoruz.²⁴ Devâdâr-ı kebir Yeşbek muhteris bir kitap toplayıcısı olarak bilinir.²⁵

²⁰ A. Bombaci, *La Letteratura Turca*, Florence 1969, s. 211 vd.

²¹ U. Haarmann, Türkçe'de hususî saray literatürü ile Arap dili vasıtasıyla Arap edebiyatında da kabul gören tarih yazımındaki popüler Türkçe konseptini tefrik eder (*a.g.m.*, s. 36).

²² J. Eckmann, “Die mamluk-kiptschakische Literatur”, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1964, II, 299.

²³ Benim “Şerif”, s. 86.

²⁴ İbn Tagrıberdî, *en-Nücûm*, VII, 247.

²⁵ Bakınız benim “Şerif”, s. 89.

Elimizde bulunan el yazmalarının tanıtım fişlerinden Sultan Kayıt-bay için istinsah yapan bir kaç kişinin isimleri çıkarılabilmektedir:

Muhammed b. Hasan et-Tayyibî el-Ezheri Zilhicce 877'de (Mayıs 1473) iki ciltlik *Meşâri'ü'l-eşvâk ilâ mesâri'l-uşşâk* adlı hadis kitabını;²⁶ Muhammed b. Ahmed el-Hasenî el-Fernevî el-mükettib, tıbbâ dair *Gunyetü'l-lebib*'inde *gaybeti't-tabib*'i Eylül 1483'de;²⁷ İsmail b. Kasım el-Hanefî ise Peygamber'in Arapça bir şiresini çok güzel bir hatla Nisan 1484'de istinsah etmişti.²⁸

et-Tendî olarak bilinen Muhammed b. Muhammed b. Ali, Kisâf'nin Peygamberler Tarihi'nin en az iki cüz'ünün müstensihidir.²⁹ Ali b. Ahmed b. Emir Ali de 1490'lı yıllarda, esâsında çok da iyi bilmediği Türkçe bir mecmuayı istinsah etmişti.³⁰ Memlûk Santabay'ın hocası Ahmed b. Ali el-Feyyûmî'nin de biri *Kırk Hadis*³¹ mecmuası diğeri de *Tefsirü'l-celâleyn*³² olmak üzere iki Arapça kitabı istinsah ettiği bilinmektedir.

Sultan Kansu Gavri'nin kâtipleri arasında şu isimler göze çarpmaktadır:

Ebu'l-Fazl Muhammed el-A'rec Arapça iki eseri istinsah etmiştir. Bunlardan birincisi 1506'da istinsah edilen Kaysûnîzâde'nin tıbbâ dâir eseri,³³ ikincisi ise Akfehsî'nin dinî-ahlâkî bir tartışma kitabıdır.³⁴ Muhammed b. Ahmed el-Mahallî, çağdaşı Hasan b. Hüseyin b. Ahmed b. et-

²⁶ Karatay, *Arapça Yazmalar*, II, 242, nr. 2995-2996=III.Ahmed nr. 649/1-2.

²⁷ Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 848, nr. 7333=III.Ahmed nr. 2048.

²⁸ Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 427, nr. 6032=III.Ahmed nr. 2829.

²⁹ Cüz I: Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 408, nr. 5974=III. Ahmed, nr. 2863/1; Cüz IV, a.g.e., nr. 5976=III. Ahmed, nr. 2863/4.

³⁰ F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Toplu Kataloğu*, İstanbul 1961, II, 88, nr. 2253=Koğuşlar, nr. 950. Bu eserin unvan sayfası tıpkıbasım olarak neşredildi (A. Zajaczkowski, "Poezje stroficzne muvaşşah mameluckiego sultana Qansuh (Qansaw) Gavri", *Rocznik Orientalistyczny*, 27/2 (1964), s. 88). Eserin 7b-28b numaralı varakları aynı araştırmacı tarafından yayımlandı (*Poezje stroficzne Aşiq-Paşa*, Varşova 1967).

³¹ Karatay, *Arapça Yazmalar*, II, 288, nr. 3132=III. Ahmed, nr. 360.

³² Karatay, *Arapça Yazmalar*, II, 533, nr. 2058=Koğuşlar nr. 605.

³³ Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 864, nr. 7380=III. Ahmed, nr. 1952.

³⁴ Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 197, nr. 5256=III. Ahmed, nr. 1621. Aynı kişi *Buhârî'nin Câmiu's-sahih*'inin III. ve IV. ciltlerini de istinsah etmiş görünüyor (Karatay, *Arapça Yazmalar*, II, 29, nr. 2264 ve 30, nr. 2265). Bu yazmalarda Ebü'l-Fadl Muhammed b. Abdülvehhâb es-Sunbâtî el-A'rec ismi kaydedilmiştir.

Tulûnî'nin (1428-1503'den sonra) *Nüzhetü'l-ebâr fi menâkibi'l-e'immeti'l-erba'ati'l-ahyâr*'ını istinsah etmiştir.³⁵

Kansu Gavri'nin müstensihleri arasında şu üç ismi vermekte müte-reddidim:

Sultan Kansu Gavri'nin danışmanlarından (?) olduğu tahmin edilen Ahmed b. Hasan et-Tuluni el-Mi'mâr,³⁶ İbn İyas tarafından defalarca zikredilir. Hamza eş-Şerefi'nin de 1503'te İstanbul'da (!) bazı sureleri istinsah ettiği varsayılmaktadır.³⁷ Son olarak, Abdülgafir b. İbrahim ed-Dımaşkî, Kansu Gavri sultan olmadan yıllar önce onun için bir istinsah yapmıştı.³⁸

Çağdaş kaynaklarda bu amatör müstensihler hakkında bilgi bulmak oldukça zordur. Eğer müellif eserini bir hamiye sunmuşsa onun hakkında bilgi bulmak daha kolaydır. Müelliflerinin yazmayı kabul ettiği veya yazmakla vazifelendirildiği bu tür çalışmalar arasında emirü'l-kebir Yeşbek ve Sultan Kayıtbay'ın himayesinde olan Kadıasker Şemseddin Muhammed b. Mahmud b. Halil İbn Ecâ'nın (1417-1476/7) çalışmalarını sayabiliriz. İbn Ecâ, Arapça eserlerin yanı sıra, Vâkıdî'nin *Fütühü's-Şam* adlı eserinin manzum Türkçe versiyonunu telif etti. F. E. Karatay, *Fütühü's-Şam*³⁹ kısmını teşhis edip kısaca tanıtana kadar, 'on iki bin Türkçe beyit'ten oluşan bu tür bir kitabın olduğunu kaydeden tek kaynak Sehâvî'ydî.⁴⁰ Bu Türkçe manzum versiyonun çok güzel bir hatla istinsah edilmiş bir nüshası Sultan Kayıtbay'ın kütüphanesi için yapılmıştı. Bu nüsha Sultan Kayıtbay'ın, Kahire'nin eteklerinde Birketü'l-Hâc ve Siryâkûs yakınlarında inşa ettirmiş olduğu kütüphanesine (Kayıtbay Külliyesi CT) Zilhicce 895 (Ekim-Kasım 1490) tarihinde vakfedildi.⁴¹

Sultan Kansu Gavri için telif edilen müellif nüshaları arasında Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hanefî'nin telif ettiği Arapça bir halifeler tarihi vardır.⁴²

³⁵ İstanbul, Süleymaniye Ktp., Fatih nr. 4517; GAL, Suppl., II, 39.

³⁶ Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 14, nr. 4718=III. Ahmed, nr. 1452.

³⁷ Karatay, *Arapça Yazmalar*, I, 75, nr. 265=Revan Köşkü, nr. 18.

³⁸ Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 717, nr. 6948=III. Ahmed, nr. 1396.

³⁹ Karatay, *Türkçe Yazmalar*, I, 164, nr. 489= Koğuşlar, nr. 883.

⁴⁰ Dav, X, 43; GAL, II, 42; A. Schimmel, "Kalif und Kadi", s. 40 vd.

⁴¹ Nezâketleri için Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi yetkililerine, yazmanın unvan ve hatime sayfalarının fotoğrafını getirdiği için Dr. Petra Kappert'e teşekkür ederim.

⁴² Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 436, nr. 6058=III. Ahmed, nr. 2823.

Önce Emir Yeşbek'in türbesinde veya kütüphanesinde, sonra Sultan el-Müeyyed'in camisinde görev yapan Şerif Hüseyin b. Hasan, manzum olarak Türkçeye tercüme ettiği *Şehnâme*'yi mükemmel bir müellif hattı ile Kansu Gavri'ye sundu.⁴³ Bu yazma daha sonra minyatürlerle süslenmiştir.⁴⁴

Gaston Wiet'nin hatırasına ithaf edilen bu makaleyi bitirmeden önce, memlûk müessesesine mahsus bir metin istinsah metoduna dikkat çekmek isterim.

Memlûk menşeli el yazmaları arasında görünüşte birbirine çok benzeyen, altın rengi ve mavi üzerine beyaz mürekkeple, istinsah edenlerin isimlerinin yazıldığı, başlıkları tezhipli ve genel olarak iri yuvarlak harflerle yazılmış ciltler bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı acemi eller tarafından yazıldığı izlenimini vermekteyse de, bazıları muntazam ve insicamlı bir nesih ile yazılmıştır. Bunların hepsi tipik Türk isimleriyle tanınan memlûkler tarafından imzalanmıştır. Bu imzalarda çoğunlukla daha önceki efendilerinin isimleri ile hizmetinde buldukları sultan ve pek çok durumda da yetiştirildikleri birliğin adına yer verilir.

İstinsahlar aşağıdaki memlûk gruplarına mensup memlûkler tarafından yapılmıştı:

El-Erba'in:⁴⁵ Bu birliğin mensuplarından Karaca Rûhî el-Memlûk çoğunlukla dinî şiirlerden oluşan Türkçe bir *divan* telif veya istinsah etmiş (British Museum, Or. 4128),⁴⁶ el-Memlûk Barsbay min Tumanbay ise Arapça *Kıssatu Mûsa*'yı (TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 41) istinsah etmiştir.⁴⁷

El-Havş:⁴⁸ Kendisini Şeyh Şihabeddin Ahmed el-Feyyûmî'nin öğrencisi olarak takdim eden el-Memlûk Santabay eş-Şerifi, 1495 tarihinde

⁴³ Kartay, *Türkçe Yazmalar*, II, 58, nr. 2155=Hazine, nr. 1519. A. Zajaczkowski bu el yazmasının bazı kısımlarını *Turecka wersja Şah-name z Egiptu Mameluckiego*, Varşova 1965 ve *Rocznik Orientalistyczny*'de neşretmiştir (*Der Islam*, 45 (1969), s. 175-177).

⁴⁴ N. Atasoy, "1510 Tarihli Memlûk Şahnamesinin Minyatürleri", *Sanat Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1969, II, 49-69.

⁴⁵ D. Ayalon'a göre bu tabaka kaynaklarda nadiren zikredilmektedir (*L'Esclavage du Mamelouk*, Jerusalem 1951).

⁴⁶ G. M. Meredith-Owens, *Oriens*, 18-19 (1967), s. 497. British Museum'daki yetkililer ve Meredith-Owens'in yardımları sayesinde bu el yazmasının bir mikrofilmni alabildim.

⁴⁷ Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 410, nr. 5984. Yazmanın hatimesinde ketebehû el-memlûk Barsbay min Tumanbay min tabakati'l-erba'ini'l-Meliki'l-Eşrefi (Melikü'l-Eşref'in *el-Erba'in* tabakasından memlûk Barsbay min Tumanbay Yazdı CT) yazılıdır. 1968 yılında İstanbul'da iken, üzerine sistematik bir araştırma yapılması gereken bu yazmanın hatimesinden bazı notlar almıştım.

⁴⁸ Ayalon'a göre bu tabaka sıkça zikredilir (*Esclavage*, s. 12).

Arapça *Muhtasarı Sireti'n-Nebi'yi* (TSMK, III. Ahmed, nr. 2976),⁴⁹ Tenibek min Taşbek ise Arapça ve Oğuz Türkçesi ile yazılmış dualardan oluşan bir eseri istinsah etmişti (TSMK, Revan Köşkü 1717).⁵⁰ Yukarıda zikredilen iki eser de Sultan Kayıtbay için istinsah edilmişken, aynı gruptan (el-Havş) Şadbek min Özdemir, bazıları bizzat sultana ait, Arapça ve Türkçe dînî şiirlerden oluşan *el-Kasâidü'r-Rabbâniyye* adlı eseri Kansu Gavri için istinsah etmişti (TSMK, Bağdat Köşkü, 138).⁵¹

Ez-Zimâmiyye:⁵² Anonim *Kitâbü'l-Mi'râc* Kansu Gavri'nin kütüphanesi için memlûk Kadaberdi min Hayırbek tarafından istinsah edilmişti (TSMK, Koğuşlar nr. 138).⁵³

El-Eşrefiyye:⁵⁴ Memlûk Canmerd min Özdemir el-Melikî el-Eşrefî, 10 Zilkade 915'de (19 Şubat 1510) anonim Arapça bir eser olan *et-Tarikü'l-meslûk fî siyâseti'l-mülûk*'u (TSMK, III. Ahmed, nr. 1608),⁵⁵ memlûk Bektemür er-Ramazânî el-Melikî el-Eşrefî ise *Kitâbu nûru'l-'uyûn telhisu siyeri'l-Emîn ve'l-Me'mûn*'u istinsah etmişti (TSMK, III. Ahmed, nr. 3032).⁵⁶ Eşrefiyye'l-Kübrâ'ya -aynı tabaka olmalıdır- mensup memlûklerden Esenbay bin Sudun, Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin *Mukaddimetü's-salât* adlı eserini, mütercimi bilinmeyen satır altı Türkçe tercümesiyle birlikte istinsah etmiştir (Süleymaniye Ktp., Ayasofya nr. 1451).⁵⁷

⁴⁹ Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 422, nr. 6019. Hatimedde min kitâbeti'l-memlûk Santabay eş-Şerîfî min tabakati'l-Havşî'i-Melikî'l-Eşrefî tilmîzü'ş-Şeyh Şihâbeddîn Ahmed el-Feyyûmî (Melikü'l-Eşrefî'nin Havşî tabakasından Şeyh Şihâbeddîn Ahmed el-Feyyûmî'nin öğrencisi memlûk Santabay eş-Şerîfî'nin kitâbetinden CT), yazılıdır (vr. 61b).

⁵⁰ Erken dönemden itibaren Türkçe şiirler için bkz. J. Eckmann, "Mamluk-kiptschakische Literatur", s. 299. Karatay'da Arapça bir el yazması olarak kaydedilmiştir (Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 282, nr. 5550).

⁵¹ J. Eckmann, "Mamluk-kiptschakische Literatur", s. 300. Karşılaştırınız Karatay, *Arapça Yazmalar*, IV, 399, nr. 8606. Burada müstensihin ismi kaydedilmiştir.

⁵² Ayalon'a göre çok sık zikredilmektedir bkz. *Esclavage*, s. 12 (tabakat az-Zimâm). Karşılaştırınız Popper, *a.g.e.*, I, 22.

⁵³ Karatay, *Türkçe Yazmalar*, II, 108, nr. 2303.

⁵⁴ Kaynaklarda oldukça fazla zikredilir (Ayalon, *Esclavage*, s. 12. Karşılaştırınız Popper, *a.g.e.*, I, 22).

⁵⁵ Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 727, nr. 6982. Müstensihin ismi kaydedilmemiştir.

⁵⁶ Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 424, nr. 6025.

⁵⁷ J. Eckmann, 'Mamluk-kiptschakische Literatur', s. 301, bibliyografya ile birlikte. Tıpkıbasım neşri A. Zajaczkowski, *Le traité arabe Mukaddima d'Abou-l-Lait as-Samarkandi en version mamelouk-kiptchak*, Varşova 1962.

El-Müstecedde:⁵⁸ Memlûk Berdibek el-Melikî el-Eşrefî, Arapça anonim *Âdâbü'l-mülûk*'u istinsah etmiştir (TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 91).⁵⁹

Es-Sünbülüyye:⁶⁰ Memlûk Temür el-Melikî el-Eşrefî, Arapça dualardan müteşekkil anonim *Nüzhetü'l-enâm ve misbâhü'z-zalâm*'ı istinsah etmişti (TSMK, Bağdat Köşkü 88).⁶¹

Garnizonlardaki memlûklerin (*küttabiyye*) müstensih olarak kaydedildiği bu yazmalara ilâve olarak, yine memlûkler tarafından yapılan ancak müstensihlerin tabakalarının kaydedilmediği daha fazla sayıda el yazması vardır. Bunların tanıtım fişlerinde ihmal edilmiş olmasını da gözden uzakta tutmamak gerekir. Burada sadece iki örnek zikredeceğim.

Memlûk Ayas el-Mahmûdî el-Melikî el-Zâhirî, Sultan Çakmak için *Muhtasarı sireti'n-Nebî'yi* (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1582),⁶² Arapça bir ismi olan memlûk Mansur b. Yusuf el-Melikî el-Eşrefî, Ali b. Ebî Talib'in *Mie kelime ... mie kelâm ...* adlı Arapça eserini Türkçe şerhiyle istinsah etmişti (TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 122).⁶³

TSMK Revan Köşkü nr. 1727 ve III. Ahmed nr. 1608'de kayıtlı bulunan el yazmalarının haricinde zikredilen bütün eserler 100 varaktan daha azdır. Sadece British Museum, Or. 4128 ile TSMK III. Ahmed nr. 2796 ve Revan Köşkü nr. 1582'de kayıtlı yazmalar 50 varakın üstündedir. Geri kalanlar ise 18 ile 47, varak arasındadır. Bu grupta her sayfanın çok az sayıda satırdan mürekkep olması (üç ilâ yedi satır) ve yazmanın boyutları, en az yazı ile en fazla boşluk doldurma eğilimini yansıtır. Hacimli el yazmalarında bir yazı standardı mevcutken, daha acemi eller tarafından yazılmış diğer yazmalarda bazen muntazam bazen de okunması zor ve kaba yazılar göze çarpar. Bölüm başlıkları genellikle altın yıldız üzerine kırmızı, mavi veya beyaz mürekkeple yazılmıştır. Bu el yazmalarının çoğunda dönemin Memlûk sultanının mührü vardır.⁶⁴

Gerçek şu ki, bu el yazmalarının her biri farklı bir memlûk tarafından yazılmıştı. Hatlarda olduğu gibi tezhiplerdeki farklılıklar, bütün bu el yazmalarının memlûklerin tibâkdaki (kışla), daha ziyade yazmayı öğren-

⁵⁸ Ayalon'a göre kaynaklarda nadiren zikredilmektedir (*Esclavage*, s. 12).

⁵⁹ Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 727, nr. 6981. Müstensihin ismi kaydedilmemiştir.

⁶⁰ Karatay'ın zikrettiği bu tabaka Ayalon tarafından zikredilmemiştir (*Esclavage*, s.11-12).

⁶¹ Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 320, nr. 5674.

⁶² Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 428, nr. 6035.

⁶³ Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 708, nr. 6922. Bu el yazmasından bir kısmı, tamamının tıpkıbasımıyla birlikte yayımlandı (vr. 1a-18a). A.Zajaczkowski, *Sto Sentencyj i apoftegmatów arabskich Kalifa 'Ali'ego w parafrazie Mamelucko-Tureckiej*, Varşova 1968.

⁶⁴ Bunların neşredilmiş örnekleri: Sultan Kansu Gavri'nin mührü, *Rocznik Orientalystyczny*, 23/1 (1959), s. 75. Ayrıca dipnot 57de (*Mukaddima*) ve 43'de (*Shahnama*) zikredilen neşirlere bakınız.

meye yönelik, özel yazı alıştırmalarından oluşan metinlerin bir kısmı olabileceğini ihtimalini akla getirir.⁶⁵ Sultan Kayıtbay için istinsah ettiği ve günümüze ulaşan iki el yazmasında, başarılı bir öğrencinin (Santabay), hocasına (el-Feyyûmî) olan saygısını nasıl ifade ettiğini görmekteyiz.

Memlûk eğitiminin ilk yıllarının teorik ve pratik veçheleriyle din üzerine yoğunlaştığı bilinmektedir (*Kur'an*, fıkıh ve ibadetler). Ana ders, eğitimin ilk döneminden itibaren hemen hemen bütün tedrisatın dili olan, Arapça okuma ve yazmaydı. Küttâbilerden (garnizonlarda [tibâk] okuma-yazma, dinî ve askerî eğitim alan ve henüz azat edilmemiş memlûkler CT) sorumlu olan hadımların yanı sıra fakihler ve diğer branşlardaki âlimler bu tabakalarda ders verirdi.⁶⁶ Daha önce zikredilen British Museum Or. 4128 de kayıtlı yazmanın müellifi (ve müstensihî?) Ruhî mahlasını taşıyan Karaca, bu hocalar arasında olabilir. Eğitimin ikinci kısmı (askerî eğitim) askerler tarafından yapıldığından, bu aşamada sözlü talimatlar Türkçe olmalıdır. Arapça askerî (furûsiyye CT) ve veterinerlik (baytara CT) üzerine yazılan kitapların⁶⁷ büyük hacmine ek olarak bu nitelikteki bazı eserler Türkçeydi. Bu türden, mesela fıkıh el kitapları gibi, diğer konularla ilgili günümüze ulaşan Türkçe eserler J. Eckmann tarafından incelenmiştir.⁶⁸

Yukarıda ve 65 numaralı dipnotta incelenen el yazmalarının konu başlıkları Kur'an, dinî nesirler, Arapça ve Türkçe dinî şiirler, dualar, Hz. Muhammed'in sîresi ve peygamberler tarihidir.

⁶⁵ V. L. Menage tarafından incelenen XVIII. yy. da Pera'da dil oğlanları (jeunes de languages) tarafından yazılan alıştırmalarla karşılaştırılabilir ("Another text of Uruç's Ottoman Chronicle", *Der Islam*, 47 (1971), s. 276-277). Geç dönem Memlûk sultanlarının kütüphaneleri için bitmek tükenmek bilmeyen bir kaynak olan F. E. Karatay'ın *Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Arapça Yazmalar Kataloğu* hatimeler açısından oldukça ketumdur. Karatay'ın Arapça kataloğundan, *Arapça Yazmalar*, I-IV, (1962-1969) eğitimlerini tamamlamış memlûkler tarafından Sultan Kansu Gavri'nin kütüphanesi için yazıldığını düşündüğüm birkaç el yazmasının daha numaralarını zikredeceğim: nr. 251, 3141, 4772, 5403, 5557, 5660, 5644, 5675, 6926 ve 8539 (tarihi belli değildir). Kaba bir nesih ile yazılmış bir *Kur'an* nüshasının dışında, bütün bu el yazmaları ortalama 25 varak ve her sayfa beş satırdır.

⁶⁶ Ayalon, *Esclavage*, s. 48, dipnot 112.

⁶⁷ Furûsiyye (askerî eğitim) kitapları için bkz. J. D. Latham ve W. F. Paterson, *Saracen Archery*, London 1970. Veterinerlik (Baytara) kitaplarına mükemmel bir örnek *Kitâb-ü'z-zerdaka* (İstanbul üniversitesi Kütüphanesi A. Y. nr. 4689; F. E. Karatay ve I. Stchoukine, *Les Manuscrits orientaux illustrés de la Bibliothèque de l'Université de Stamboul*, Paris 1933, s. 49, nr. XLIII, Pl.XV (kitabın sahibinin adı henüz tam olarak okunamamıştır). Bir diğeri ise Sultan Kansu Gavri'nin mihmandarı emirü'l-kebîr Özdemir min İnal'ın kütüphanesi için istinsah edilen *Kitâbün fi 'ilmi'l-baytara ve ahvâlil-hayl*, (TSMK, III. Ahmed, nr. 1959; Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 873, nr. 7407).

⁶⁸ J. Eckmann, "The Mamluk-Kipchak Literature", *Central Asiatic Journal*, VIII (1963), s. 304-319 ve 'Mamluk-kiptschakische Literatur', s. 300-304.

Eğer tahminimiz doğruysa, en azından Kayıtbay ve Kansu Gavri döneminde mezun olan memlûklerden sultanın kütüphanesine ilave edilmek üzere alıştırılmaları yazmaları talep edilmekteydi. Ancak bu istinsahları eğitimlerinin ilk aşamasını (okuma-yazma ve dînî eğitim) bitirdiklerinde mi yoksa askerî eğitimlerinin sonunda azat edilmeden önce mi yaptıkları hususunda bir şey söyleyemeyiz. Şayet bu imtihanlarının bir bölümüyse, bunları bütün memlûk adaylarının mı yahut sultanın seçkin memlûklerinin (memâlîkû's-sultâniyye) mi geçmek zorunda olduğunu da bilmiyoruz.

Bu el yazmalarının dikkate değer bir kısmının anonim çalışmalar veya muhtasar versiyonlar olarak nitelendirilmesi, memlûk adaylarından bazılarının istinsah yapmanın ötesinde, Sultan Çakmak için yazılan *Muhtasarı Sireti'n-Nebi* (TSMK, Revan Köşkü nr. 1582) gibi, muhtasar versiyonlar veya Türkçe tercüme yapılarının istenip istenmediği sorusunu gündeme getirmektedir. TSMK Bağdat köşkü nr. 123'te kayıtlı bulunan ve Hz. Ali'nin sözlerinden oluşan kısa bir eserin⁶⁹ satır altı Türkçe tercümesinin, memlûkün Türkçe yazı yazmadaki yeterliliğini ölçen bir imtihan kâğıdıyla aynı ölçülerde olduğu görülüyor.

Memlûkleri eğitmek ve sultanların kütüphanelerini zenginleştirmek gibi iki yönlü bir uygulamanın var olduğuna dair kanıtları kabul edersek,⁷⁰ henüz kariyerlerinin başlangıcında olan genç müstensihlerin isimlerini dönemin biyografik kaynaklarında bulmayı beklememeliyiz. Tesadüfen, kendisine ait bir kütüphanesi de olan yüksek rütbeli bir emirin bağlı bulunduğu tabakayı (*ez-Zimamiye*) belirten mührünün bulunduğu bir el yazması mevcuttur.⁷¹

Yukarıda zikredilen bütün mülâhazalar şüphesiz eksiktir. “İslâmî bir Bizans”⁷² olan Memlûk Devletinin Mısır ve Suriye’de elde ettiği kültürel başarılar yeniden incelendiğinde, Memlûk kütüphanelerinden günümüze ulaşan ve değerli bilgiler ihtiva eden kitaplar araştırmacıların dikkatine şayandır.

⁶⁹ Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 707, nr. 6919. Eckmann tarafından zikredilmemiştir (“Mamluk-kiptschakische Literatur”).

⁷⁰ Karşılaştırınız Ménage, “Uruç”, s. 276.

⁷¹ Vr. 334b'de ve kütibe bi-resmî'l-cenâbî'l-‘âlî Kansu b. Abdillâh min Yağıbastî'l-hasekî min tabakati'z-zimâm (Zimâmiye tabakasından zâtî muhteremleri Kansu b. Abdillâh min Yağıbastî el-Hasekî'nin hattıyla yazılmıştır CT), 15 Şaban 879/25 Aralık 1474 (Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 407, nr. 5972=III.Ahmed nr. 2861).

⁷² B. Lewis, “Egypt and Syria”, *The Cambridge History of Islam*, Cambridge 1970, I, 228.

Not: Abdülvehhâb Azzâm'ın, *Nefâis* (dipnot 9) ve *Kevkeb*'in birinci kısmını (dipnot 10) içeren *Mecâlîsü's-Sultân el-Gavri, Safahât min târihi Mısr fî'l-karni'l-âşir el-hicrî*, (Kahire 1941) adlı eserinin fotokopisini gönderen Prof. P. M. Holt'a şükranım borçluyum. Bu eserlerden ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinden yakın zamanlarda aldığım notlardan elde edilecek sonuçlar hazırlanmakta olan bir çalışmada sunulacaktır.

